

A leíró grammatikák szerepe a szövegmondat-reprezentációban

A mai nyelvtudomány keretében több nyelvreíró irányzat él együtt, egymást kiegészítve, támogatva, vagy éppen megcáfolva.

A mondat vizsgálatára leginkább a DE SAUSSURE strukturalista felfogásából kinövő irányzatok hatottak, és hatnak ma is. DEME LÁSZLÓ fentebb már említett *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata* című munkájában a mondat-elemzés lehetőségeit latolgatja azzal a céllal, hogy statisztikai (matematikai nyelvészeti) kutatása számára ideális keretet körvonalazhasson. Abból kiindulva, hogy — bár minden keretben helytálló mondatdefiníció nem létezik — minden mondatnak van valamilyen kommunikációs funkciója, szerkezeti formája, és rendelkezik adott kontextusa által meghatározott tulajdonságokkal, a mondat-elemzés három kiindulási alapját különbözteti meg: a kommunikacionálist, a kontextuálist és a konstrukcionálist.

A kommunikacionális megközelítés DEME elgondolása szerint azt jelenti, hogy „a besorolás alapja: hogy milyen társadalmi árnyalat dominál benne, s általa a beszélő milyenfajta viszonyt létesít a hallgatóval” (DEME 1971: 26). Eszerint bármely mondat besorolható a jól ismert öt kategória (kijelentő, felkiáltó, felszólító, kérdő, óhajtó) valamelyikébe. A mondatok kommunikacionális megközelítése kétség kívül cáfolhatatlanul megalapozott aspektusa a mondatok értékelésének, de — ahogyan DEME is vélekedik — a kommunikacionális alapú vizsgálatra nem lehet elemzési rendszert építeni. Ennek okát abban látja, hogy kommunikatív funkciója alapján a mondatot elemeire bontani nem lehet, hiszen „a mondatnak épp mint egésznek van kommunikatív funkciója; az ezen belül egyes részekre háruló részfunkciók már vagy konstrukcionális, vagy kontextuális kötöttségűek; s nem is a kommunikatív, hanem az informatív funkció síkján viselnek részértéket” (i. h.).

A kontextuális alapú megközelítéssel kapcsolatban a szerző nagyon lényeges általános elvre hívja fel figyelmünket: „a kontextuális függés jegyeit természetesen minden elemzésfajtának tudomásul kell vennie és ki kell mutatnia, hacsak nem akar laboratóriumi célokra preparált mondat típusok vizsgálatánál megrekedni. Még a konstrukcionális indulású elemzési rendszer számára is fontos ez a szempont. A szerkesztettség fokát, a szerkesztett (tagolt) mondat szerkezeti hiányosságait, s más oldalon a hangsúly, hanglejtés és a szórend adott formáit e szempont nélkül nem lehet megmagyarázni” (i. h.). A kontextuális elemzés hát-

rányaként arra mutat rá, hogy ezen az alapon a mondat csak a teljes kontextus ismeretében elemezhető, kontextusból kiragadott példamondatok esetében ez a megközelítés nem alkalmazható maradéktalanul. DEME hátrányként értékeli azt is, hogy a szövegelőzmény nélküli (nyomatéktalan) mondatok aktuálisan nem tagolhatók, azaz sem téma, sem propozíció (réma) nem különíthető el bennük, hiszen ezekben a mondatokban előzmény híján minden információ új.

Mivel rendszerszerű mondatelemzés szolgáltatába igazán sem a kommunikációs, sem a kontextuális alapú megközelítés nem állítható, DEME szavaival élve: „marad tehát az annyiszor kipróbált — és majdnem annyiszor kompromittált — harmadik lehetőség: a szerkezeti, azaz konstrukcionális alapra helyezett mondatelemzés” (DEME 1971: 28). Ennek alábbi három irányát különbözteti meg:

- 1) A hagyományosnak nevezhető *f o r m á l i s - g r a m m a t i k a i* elemzés azért grammatikai, mert „a valóság helyes megfigyelését tükröző nyelvtani kategóriák (állítmány, alany, tárgy stb.), a mondatfunkciós részek felismerésére és felismertetésére törekszik. De formális, mivel beéri az egyes részeknek minőségük alapján való puszta megneveztetésével [...] egymáshoz való viszonyukat — a mondatnak mint egésznek valóságos konstrukcióját — már nemigen vizsgálja” (DEME 1971: 29).
- 2) A *f o r m á l i s - k o n s t r u k c i o n á l i s* megközelítés a mondat bipolaritását veszi alapul. Ez a megoldás sem egészen kielégítő, mert az alany és az állítmány a mondatnak nem kizárólagos önálló összetevői. A közvetlen összetevőkre bontás a behelyettesítés módszerével valósul meg, amely a mondatot szintekre bontja, ezek azonban nem felelnek meg a mondaton belüli valódi hierarchiaviszonyoknak. Ennek a megközelítésnek erényeit és hátrányait a szerző így összegzi: „E módszer tehát tekintetbe veszi a mondat konstrukcióját, de formális eljárásaival törvényeinek csak egy részét ismeri fel benne, a törvények másik részét inkább rája erőszakolja” (i. h.).
- 3) A mondat szerkezeti elemzése szempontjából legcélravezetőbb eljárás a *k o n s t r u k c i o n á l i s - g r a m m a t i k a i* alapú megközelítés. DEME is ezt a módszert követi, amikor elemzéseiben mondat szintű (közvetlen) összetevőket és (a szabad részek alá rendelt) szerkezettagokat különböztet meg. Ennek a megközelítésnek DEME szerint az utóbbi időszakban két irányzata látszik kibontakozni:
  - a) A voltaképpen angol nyelvre kidolgozott szintetikus-morfematikusnak nevezhető módszer leginkább a generatív-transzformációs nyelvtannal kapcsolható össze. Szintetikus, mert „tulajdonképpen nem adott mondatkonstrukciós eljárások felderítését célozza pusztán, hanem — erre alapítva és ezen túlmenően — olyan szabályok megállapítását, amelyeknek segítségével annak minden helyesen, de csak helyesen szerkesztett mondata reprodukálható, vagy akár produkálható” (i. h.). Morfematikusnak azért mondható, mert

konstruktív alapegysége nem a mondatrész, hanem a mondatrészi szerepet betölteni képes morféma-komplexus vagy morféma.

b) Az analitikus-szintagmatikus irányzat vállalja az empirikus alapú elemzést: egymással grammatikai viszonyban lévő mondatfunkciós részeket vizsgál, figyelembe véve hierarchiájukat, azaz a mondat szerkezetében elfoglalt helyüket is. Funkcionális szemléletét elsősorban az tükrözi, hogy az összetevőket mondatfunkciós szerepük alapján sorolja kategóriákba, formai vizsgálatuk más szinten folyik (DEME 1971: 29–30).

Mivel a szövegmondatok leírására kidolgozott kétlépcsős reprezentációs modell alapján véve szintaktikai alapú, azaz a szövegmondatoknak elsősorban szerkezeti szerveződéséből indul ki, a mondatleírásban meghatározónak bizonyult elméletek közül ezúttal négy olyan — egymástól több szempontból eltérő — modellt veszek szemügyre, amely konstrukcionális-grammatikai alapon áll. Közülük kettő a magyar nyelvudomány utolsó évtizedeinek meghatározó irányzata: a klasszikus leíró, valamint a generatív mondattani modell. A másik kettő ugyan nem mondattan, de vizsgálati kerete mégis a mondat: a valenciaelmélet, valamint az esetgrammatika. Sem a valenciaelméletet, sem az esetgrammatikát nem hagyhatjuk ugyanis figyelmen kívül, hiszen az előbbi mind a klasszikus leíró grammatikában, mind a generatív nyelvreírásban kulcsszerepet játszik; az utóbbi inkább a generatív megközelítésnek vált szerves összetevőjévé, amikor az szemantika alapra helyezkedett. A szövegmondatok explicit leírása szempontjából természetesen más elvárásokat támaszthatunk a rendszerszerű mondattanokkal szemben, mint az utóbb említett két elmélettel szemben, amelyek kompetenciája eredendően a lexikai síkhoz, a szótárhoz kötődik.

Ezúttal nem törekszem az egyes nyelvészeti irányok egymáshoz való viszonyának részletes bemutatására. Ebben a fejezetben az alábbi kérdésekre keresek választ:

- 1) A mondatleírásban alkalmazott elméletek mivel járulnak hozzá a szóban forgó nyelvi egység explicit leírásához?
- 2) Ezeknek az elméleteknek az alkalmazása milyen hiányosságokra derít fényt?
- 3) Miben gyökereznek ezek a hiányosságok és pótolhatók-e valamely másik keretben?

Köztudott, hogy a mondat reprezentációjával kapcsolatban már a vizsgálat tárgyának, a mondatnak a meghatározása nehézségekbe ütközik: elegendő a RIES által összefoglalt kétszáznál is több mondat-meghatározásra gondolnunk. Nem vállalkozhatom arra, hogy a különböző megközelítések között „igazságot tegyek”, a mondat sajátosságai közül csupán azokat kívánom kiemelni, amelyek nyelvi vagy legalábbis nyelvi vonatkozású természetüknél fogva nyelvészeti leírás tárgyát képezhetik, ennél fogva a reprezentációs modell kidolgozásakor fontos figyelembe vennünk őket.

Mielőtt az egyes mondatelemző modellek adekvátságát, lehetőségeit vennénk szemügyre, mondatfelfogásom egy fontos sajátosságát ki kell emelnem: a mondatot a kommunikációban születő szöveg alkotóelemének — speciális esetben kommunikatív funkciójú szövegértékű alakulatnak — tekintem, amely a mondatnak mint a rendszer egységének aktuális ko- és/vagy kontextustól függő megvalósulása.¹ A nyelvi rendszer legkomplexebb egysége tehát ennek alapján nem a szintagma, mint DE SAUSSURE rendszerében, hanem a mondat, egészen pontosan a rendszermondat.

Ebből a mondatértelmezésből adódik, hogy a mondatnak egyformán fontos tulajdonsága kommunikációs szerepe — ezzel szoros összefüggésben az aktuális ko- és/vagy kontextustól függő sajátosságai —, valamint az a megformáltság, amely szintaktikai és szemantikai jegyeiben nyilvánul meg. A mondatok leírására vállalkozó modellek hiányosságának, elégtelenségének többnyire az az oka, hogy nincsenek tekintettel a mondatnak erre a kettős természetére. Azok az irányzatok ugyanis, amelyek a szövegmondatot kívánják megragadni, azaz azt az alakulatot, amely egy aktuális kommunikációs helyzetben valósul meg, a szövegmondat nyelvi megformáltságára nem fordítanak kellő figyelmet. A beszédaktus-elmélet például a szóban forgó egység lokúciójának, illokúciójának és perlokúciójának viszonyát kutatja, a kommunikációelmélet a szövegmondat kommunikációs funkcióját vizsgálja, az interakcióelmélet a sikeres kommunikáció maximáit fogalmazza meg. Azok a kutatások vannak többségben, amelyek a mondatot mint nyelvi képződményt vizsgálják, de közülük kevés számol a szövegkörnyezet és a kommunikációs helyzet befolyásoló szerepével.

Annak eldöntése, hogy melyik megközelítés eredményesebb, összetett feladat. A nyelvi jelek kommunikációs szerepét középpontba helyező megközelítések pragmatikai információk vetületeként állapíthatnak meg nyelvi (szintaktikai, szemantikai) jellemzőket. A nyelvi jel megformáltságából kiinduló megközelítések szemantikai, szintaktikai jellemzők alapján fogalmazhatnak meg egy-egy nyelvi megformáltsághoz rendelhető pragmatikai szabályszerűségeket.

A nyelvi jelek megszerkesztettségére és beszerkesztettségére is tekintettel léven olyan mondatleírást tartok célszerűnek, amely a szövegmondat aktuális megformáltságából indul ki, mégpedig olyan módon, hogy „viszonyítási alappal” a neki megfeleltethető rendszeregység megformáltságát tekinti. Arról, hogy milyen komponensekből áll, és milyen információkat nyújthat az a szövegmondat-reprezentációs modell, amely véleményem szerint explicit leírás alapjául szolgálhat, a következő fejezetben lesz szó. Előtte azonban tekintsük át azokat a mondatelemző modelleket, amelyek a mondattan fejlődésében fontos szerepet játszottak, és játszanak ma is.

---

¹ A rendszermondat és a szövegmondat adott keretben való pontos meghatározását lásd dolgozatom első fejezetének 6.3. pontjában.

A kiválasztott elméletek a nyelvtudomány utóbbi néhány évtizedében kialakult és máig ható irányzatok, így ezeket megvizsgálva a modern nyelvtudomány kompetenciája mérhető le. Céлом annak megmutatása, hogy különböző módszerű — de egyaránt nyelvi (szerkezeti) megformáltság-központú — modellek milyen információt tudnak nyújtani a szövegmondatok reprezentációjában. Az egyes modellek összevetéséhez ugyanannak a szövegmondatnak különböző keretekben történő elemzése látszik legcélszerűbbnek. Ezért négy különböző megközelítésű vizsgálatra abból a szövegrészből választottam ki egyetlen szövegmondatot, amelyen a következő fejezetben a kétlépcsős szövegmondat-reprezentációs modell működését mutatom be. A szövegmondat Sütő András *Anyám könnyű álmot ígér* című alkotásának *Jön az erdő* című novellájából származik: *Még nem tudtam, mit kezdek majd velük, merre s mi végett indítok rohamot.*

Ez az elemzés egyben fényt derít arra is, hogy milyen elégtelenségeik vagy hiányosságaik vannak ezeknek a reprezentációknak; mit tud nyújtani az egyik modell, amit a másik nem, és fordítva.

Ebbe a keretbe illeszttem bele az általam kidolgozott, szemiotikai textológiai alapon álló kétlépcsős szövegmondat-reprezentációs modellt, arra is példát állítva, hogy ez a szövegmondat-megközelítés miképpen szolgálhatja a szövegek különböző aspektusú elemzéseit.

Az utóbbi időszak leíró grammatikai kutatásai lehetővé teszik, hogy mind a klasszikus, mind a generatív mondatleírás tekintetében friss szakirodalomra támaszkodhassak. Két évvel ezelőtt, 1998-ban látott napvilágot É. KISS KATALIN, KIEFER FERENC és SIPTÁR PÉTER munkája nyomán az *Új magyar nyelvtan*, amely a modern nyelvleírás legfrissebb összegzése. Ezzel gyakran együtt említik a *Strukturális magyar nyelvtan* köteteit (szerkesztője KIEFER FERENC), melyek jelentős mértékben az *Új magyar nyelvtan* elődjeinek tekinthetők. *Magyar grammatika* címen 2000-ben jelent meg az az összefoglaló munka, amely KESZLER BORBÁLA szerkesztésében a klasszikusnak nevezhető leíró nyelvészet legújabb eredményeit rendszerezi.

1. A generatív strukturális mondattanról

1.1. A generatív strukturális mondattan elvei és kategóriái

A generatív strukturális nyelvtan célja univerzális grammatikai szabályok megfogalmazása, azaz a magyarázó adekvátságú reprezentáció, amely bármely nyelv jelenségeinek azonos keretben, azonos módszerrel, azonos modellel történő leírását és magyarázatát teszi lehetővé. Az *Új magyar nyelvtan* mondattana „azon mondattani műveletek és megszorítások minél teljesebb és pontosabb leírására törekszik, melyek alapján a magyar szókincs elemeiből a lehetséges magyar mondatok — és csakis azok — előállíthatók. Célját: azoknak a szabály-

szerűségeknek a megállapítását, melyek alapján a szavakból kifejezések, a kifejezésekből mondatok építhetők fel, ellenkező irányból fogja megközelíteni: azt elemzi, milyen szabályszerűségek szerint bonthatók a mondatok kifejezésekké, a kifejezések pedig szavakká, azaz hogyan tagolható a magyar mondat, milyen szerkezet tulajdonítható neki” (É. KISS 1998: 17).

A generatív megközelítés tehát a potenciális nyelvhasználatot vizsgálja, azaz minden olyan nyelvi jelenséget, amelyet valamilyen élőnyelvi kontextusban helyesnek tudunk ítélni. Célja vizsgálatának tárgyát is befolyásolja, ugyanis ahhoz, hogy univerzális grammatikai szabályokat tudjon megfogalmazni, a nyelvi struktúráknak nemcsak leírását, hanem „előállítását”, generálását is végzi, ebbe pedig a helyesnek vélt struktúrákon kívül helyteleneket is bevon. Ez az utóbbi megállapítás már a generatív nyelvleírás módszerének egyik fontos elvét, a túlgenerálást villantja fel, amely a helytelen szerkezetek kiszűrésére ellenőrző elméletek működését kívánja meg.

Az *Új magyar nyelvtan* a generatív nyelvleírás módszerét a kísérleti fizika módszeréhez hasonlítja: „egy nyelvi jelenség leírásakor a tapasztalt tények alapján először hipotézist állítunk fel arra nézve, hogy az adott jelenség milyen feltételek teljesülése esetén jön létre. Majd kísérletezünk: egyrészt olyan mondatokat/kifejezéseket/szavakat/hangkapcsolatokat alkotunk, amelyekben a megállapított feltételek mindegyike teljesül, s ezeket helyesnek várjuk. Másrészt olyan mondatokat/kifejezéseket/szavakat/hangkapcsolatokat képzünk, amelyekben a hipotézisben szereplő egyik vagy másik feltétel nem teljesül, s ezeket helytelennek jósoljuk. Ha a tapasztalt tények megcáfolják várakozásainkat [...], módosítanunk kell a leírásom” (É. KISS 1998: 13). Emellett a generatív leírásnak azt a módszertani elvét is fontos kiemelni, hogy problémacentrikus, de támaszkodik a klasszikus leíró grammatika rendszerezéseire is, miközben nyelvi jelenségek elméletileg megalapozott magyarázatára törekszik. E magyarázatra jellemző, hogy megfelel az univerzális grammatika által támasztott elvárásoknak, azaz képes reprezentálni bármilyen természetes nyelvi alakulat szerkezetét. A generatív nyelvleírás magyarázó adekváttsága² tehát azt jelenti, hogy a reprezentáció nem pusztán egy nyelv jelenségeire specializált apparátussal rendelkezik, hanem általános érvényű modellt kínál.

Anélkül, hogy a klasszikus és a generatív nyelvleírás részletes összevetésébe bocsátkoznánk, feltétlenül utalnom kell KIEFER egyik megállapítására, amely jól érzékelteti az előbb említett két elemzési elv közötti egyik legfontosabb különbséget. A klasszikus leíró nyelvtan a valencia-elvre támaszkodva a mondatrészek

² A generatív nyelvelmélet három adekváttsági szintet különböztet meg: a legalacsonyabb szint az észlelés vagy megfigyelés szintje, ezt követi a — kizárólag nyelvspecifikus szabályok megállapítását jelentő — leíró adekváttság szintje, majd a magyarázó adekváttsági szintje, amelyhez már univerzális grammatikai szabályokat megfogalmazni képes modellek tartoznak.

függőségi viszonyainak megállapítása során rendel szerkezetet a mondatokhoz. A generatív megközelítés a közvetlen összetevős elemzésből indul ki, hogy mondat szerkesztési lehetőségeket határozhasson meg. Ebben a behelyettesíthetőség elvére támaszkodik. Az ilyen módon elkülönített kategóriákat „csoport”-nak vagy „kifejezés”-nek nevezi, amely a hagyományos terminológia szerinti szintagmának felel meg. A csoportok elnevezése a szerkezet alaptagjaként álló összetevő szótagi kategóriájától függ. A „szótagi kategória” terminus csak körülbelül feleltethető meg a szófaj fogalmának, a behelyettesíthetőség elve ugyanis — amely a szófaji kategóriák megkülönböztetésére szolgáló egyik teszt — nem érvényesül maradéktalanul, bizonyos elemek például csak morfológiai sajátágaik alapján sorolhatók ugyanabba a kategóriába.

A generatív mondat-megközelítés meghatározó sajátága az is, hogy egy csoport központi összetevőjéhez (fejéhez) kapcsolódó bővítmény része az adott csoportnak, a csoport egészéhez egy mondatbeli funkció rendelhető. Ha tehát a generatív mondatelemzésben egy mondatrész bővítményéről beszélünk, ez mindig úgy értendő, hogy az adott mondatrész részét képező bővítményről van szó (É. KISS—SZABOLCSI 1992: 36). Ezzel szemben a klasszikus grammatika függőségi viszonyai alapján hasonló esetben egy mondatrész bővítményén a mondatrészhez alárendelt viszonyban kapcsolódó összetevő értendő.

E két megközelítési elv közötti alapvető különbség ugyanígy tetten érhető az összetett mondatok megítélésében is. Az alárendelő összetett mondatok között a generatív megközelítés független, valamint kategoriális alárendelést különböztet meg annak alapján, hogy a mellékmondat egy főmondatbeli összetevő alá van-e rendelve, vagy sem. Egy alárendelés függetlensége abból adódik, hogy a mellékmondat a főmondatnak nem vonzat szerepű összetevőjét fejt ki, hanem valamilyen szabad mondatrészét, ezáltal a főmondatban nem tartozik hozzá üres vonzathely. A kategoriálisan alárendelt mellékmondatok vonzatok, egy egységet alkotnak a főmondatban megjelenő utalószóval. Aszerint, hogy a kategoriálisan alárendelt mellékmondat hogyan kapcsolódik a főmondathoz, *hogy* kötőszós és vonatkozó mellékmondatok különböztetendők meg.

Az itt felsorolt sajátágok mind szintaktikai természetűek. Az említett két megközelítés közötti alapvető szemléletbeli különbség oka is a szintaxis értelmezésében keresendő. A klasszikus mondatelemző modellre épülő *Magyar grammatika* — ahogy már utaltam rá — mondatbeli szerepeket vizsgál (és sorol előre megállapított kategóriákba), a szintaxist ezeknek a viszonyoknak függőségi viszonyaiként értelmezi. A szintaxis ilyen módon leszűkített kerete nem lehet képes a mondat szórendjének, topik–komment (topik–predikátum) struktúrájának leírására, holott ezekről számot kellene tudnia adni. A generatív megközelítés mondatmodellje a függőségi viszonyokon túl az összetevők lineáris elrendezését és a mondat logikai szerkezetében betöltött helyzetét (topik, fókusz, predikátum) is szemlélteti, ezáltal a mondatok explicit szintaktikai reprezentációjára

ad lehetőséget. A szintaxis eltérő értelmezése a gyakorlati elemzésben is megmutatkozik. Míg a klasszikus mondatleírás egy kiinduló szerkezet eltérő prozódijú és szórendű változataihoz azonos szintaktikai szerkezetet rendel, a modern strukturális leírás elvei szerint ez ellentmondáshoz vezetne, hiszen az eltérő prozódia és szórend eredményezte eltérő topik–komment struktúra szükségszerűen más szintaktikai szerkezetet eredményez.

A szövegmondatok leírására kidolgozott kétlépcsős reprezentációban fontos szerep jut majd a kiinduló szerkezetek eltérő szintaktikai szerkezetének, amely alapul szolgál a potenciális kontextuális feltételek meghatározásához.

1.2. A kiválasztott szövegmondat generatív elemzése

A fentebb felsorolt kategóriákat és elveket figyelembe véve, valamint a nekik alapul szolgáló szempontokra támaszkodva ez a megközelítés az elemzendő szövegmondatról (*Még nem tudtam, mit kezdek majd velük, merre s mi végett indítok rohamot.*) az alábbi információkat nyújtja.

A szövegmondat három tagmondatból áll, melyek közül az első a főmondat, az öt követő két egység mindegyike mellékmondat, amelyek egymáshoz mellérendelő viszonyban kapcsolódnak. A mellékmondatok a főmondatnak kategoriális alárendeltjei, a főmondatbeli ige (*tudtam*) vonzat értékű bővítményének, a tárgynak vannak alárendelve. A mellékmondatok mindegyike *hogy* kötőszós mellékmondatként illeszkedik a főmondatba.

Hogy az alábbi gondolatmenet egyszerűbben követhető legyen, idézzük fel az elemzett szövegmondat verbálisan kiegészített változatát:

Még nem tudtam (én, azaz Sütő András, azt), (hogy) *mit kezdek* (én, azaz Sütő András) *majd velük* (azaz a szavakkal), *merre s mi végett indítok* (én, azaz Sütő András) *rohamot*.³

Az adott példamondat esetében — az összetett mondat szintjén — két kérdést kell részletesebben körüljárnunk:

- a) mi az oka annak, hogy a főmondatbeli utalószó nem jelenik meg explicit formában;
- b) mi az oka annak, hogy a kötőszó nincs kifejtve?

Hogy a kérdésekre szerkezeti elemzésen alapuló pontos választ adhassunk, és értelmezhetővé váljanak a szövegmondat szerkezeti viszonyait reprezentáló ágrajzok, célszerű áttekintenünk a generatív reprezentációs modellben alkalmazott kategóriákat.

Ezek a kategóriák általában azonos formában és funkcióval szerepelnek a különféle generatív szemléletű szakirodalmakban. A kategóriák két csoportra

---

³ Az egyszerűség kedvéért ebben az esetben a narrátort azonosítottam Sütő András személyével.

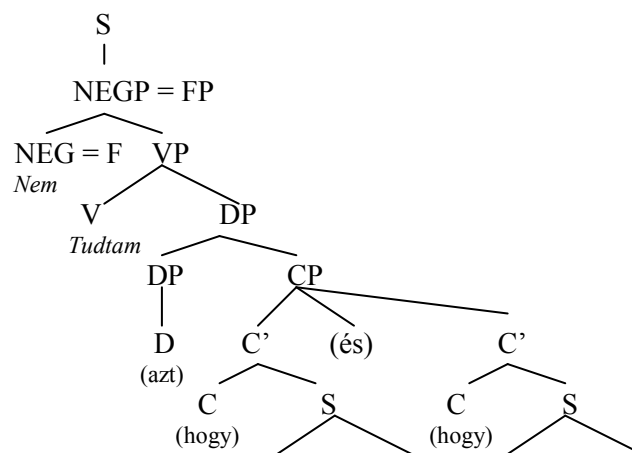
oszthatók: vannak „valóságra vonatkozó tartalommal bíró, valamint elsősorban grammatikai funkcióval rendelkező (röviden: tartalmas és grammatikai) kategóriák” (É. KISS 1998: 20). A következetesség kedvéért a példamondat generatív elemzésében mindvégig az *Új magyar nyelvtan* kategóriáit, jelöléseit veszem alapul. A generatív ágrajz kategóriáinak értelmezéséhez a következő rövidítések jelentését kell ismernünk:

Tartalmas kategóriák: S (sentence) – ’mondat’; V (verbum) – ’ige’; N (nomen) – ’főnév’; ADJ (adjectivum) – ’melléknév’; P (postpositio) – ’névutó’; ADV (adverbium) – ’határozószó’; ezekről tudni való, hogy általában egy kifejezés alaptagjaként állnak, bővítményeikkel alkotnak teljes kifejezést. Ezek elnevezése: VP – ’igés kifejezés’; NP – ’főneves kifejezés’; ADJP – ’melléknéves kifejezés’; PP – ’névutós kifejezés’; ADVP – ’határozószós kifejezés’. Ezeken kívül használatos az XP szimbólum ’tetszőleges kifejezés’ jelentésben.⁴

Grammatikai funkciójú kategóriák: C (conjunctio) – ’kötőszó’; NUM (numerus) – ’számnév’; D – ’determináns’, ez utóbbi kategóriába a határozott névelő, a kijelölő szerepű kérdő, mutató, általános és határozatlan névmások tartoznak.

É. KISS a klasszikus grammatikák néhány, ebben a rendszerezésben nem szereplő szófajára is felhívja figyelmünket: a névmásokat azokhoz a kategóriákhoz sorolja, amilyen szófajt helyettesítenek; az igekötők a határozószók közé tartoznak; az igeveves kifejezéseket külön igenévi kategória megkülönböztetése nélkül próbálják leírni (i. h.).

Mielőtt a fentebb feltett kérdésekre válaszolnánk, célszerű ágrajzban szemléltetnünk a kiválasztott összetett mondat szerkezeti viszonyait. Ezeket a viszonyokat, valamint a viszonyokat létesítő kategóriákat az alábbi ágrajz mutatja.

⁴ A generatív grammatika szakirodalmában a különböző ‘kifejezés’-ek helyett gyakran ‘csoport’-okról beszélnek az előző fogalommal azonos jelentésben.

A mondat alanyi összetevője verbálisan nincs kifejtve, ezért a mondat maga egyetlen igés kifejezés, amelyet itt a — teljes tagmondatot hatókörébe utaló — tagadás miatt a NEGP csomópont jelez. É. KISS ezt a kategóriát úgy jellemzi, hogy „logikai értelemben a NEGP-t olyan összetett predikátumnak fogjuk fel, melyben a tagadószó képviseli a szorosán vett állítmányt” (É. KISS 1998: 66). Ebben a szerkezetben tehát a *nem* tagadószó áll a fókuszban, a tagadószó-ige szomszédosság elvét követve. (A felszíni szerkezetben még egy szabály érvényre jut: a tagadószó utáni hangsúlytörlés.) A NEGP a fókuszpozíció maximális kiterjesztése, azaz FP (fókuszos kifejezés), amelyen belül a NEG a fókuszba helyezett elem. Az igei csoport (VP) két közvetlen összetevője maga az ige (V), amelyet a *tudtam* verbális összetevő fejez ki, és egy mellékmondatot uraló főneves kifejezés (DP). Ez utóbbi kifejezés foglalja magában a DP komponens, amelynek egyedüli összetevője egy lehetséges *azt* utalószt tartalmazó D, valamint a két beágyazott tárgyi mellékmondatot uraló kötőszós kifejezés (CP). A CP-ben lévő két egymásnak és kötőszóval mellérendelt kötőszós kifejezést a C' kategóriák jelzik. Ezek belső szerkezete megegyezik: explicit formában csak a tagmondatokat (S) tartalmazzák, azonban mindegyikben feltételezhetünk egy *hogy* verbális elemmel kifejezhető kötőszót tartalmazó C kategóriát. Az ábrában az utalószt és a kötőszók helyzetét azért ábrázoltam (annak ellenére, hogy a hasonló módon kiegészíthető alanyról nem vettem tudomást), hogy a rájuk vonatkozó kérdésekre mondatbeli szerepük és helyzetük ismeretében kereshessünk választ.

Az a) kérdés megválaszolásához — azaz annak eldöntéséhez, hogy mi az oka annak, hogy a főmondatbeli utalószó nem jelenik meg explicit formában — először is világosan kell látnunk az utalószó funkcióját. É. KISS KATALIN ezt következőképpen határozza meg: „Igebővítmények esetében a hogy-kötőszós mellékmondatokkal együtt járó utalószó kettős szerepet tölt be. Egyrészt hordozza azt az esetragot, mely az alárendelt mondatnak a főmondatban betöltött alanyi, tárgyi, határozói funkcióját jelöli. Másrészt az utalószó képviseli az alárendelt mondatot azokban a főmondati pozíciókban, melyek túlságosan összetett kategóriákat nem fogadnak be; azaz az utalószó főmondatbeli helye fejezi ki az alárendelt mondat esetleges igemódosítói, fókusz vagy kvantor szerepét — sőt olykor az alárendelt mondat topikfunkcióját is” (É. KISS 1998: 131).

Adott esetben az utalószónak igemódosítói szerepéről beszélhetünk. Mivel az ige előtt álló tagadószó helye már a mélystruktúra szintjén a fókuszpozíció, nem kérdéses, hogy az *azt* formában megadható utalószó a kiinduló szerkezetben csak az ige utáni semleges tartományban jelenhet meg, ahol a hozzá tartozó alárendelt mondat egy NP-t (azaz főnévi csoportot) képez.⁵ Ez a főnévi cso-

---

⁵ Ebből a megállapításból nem következtetünk egyértelműen arra, hogy az utalószó csak akkor tölthet be idemódosító szerepet, amennyiben nem a fókuszban, hanem vala-

port az É. KISS KATALIN által végzett szerkezeti reprezentációban DP-ként, azaz a mellékmondatot uraló főneves kifejezésként jelenik meg. (Lásd pl. É. KISS 1998: 133.)

Az említett főneves kifejezés szerkezetének fontos sajátossága, hogy az utalószóként álló mutató névmás nem bővíthető, önállóan alkot egy teljes főneves kifejezést (NP-t). Ezt azért fontos látnunk, mert emiatt nem tekinthetjük a mellékmondatot az utalószó bővítményének, sokkal inkább mellérendelő, értelmezői viszonyt tulajdoníthatunk nekik. Az is alátámasztja ezt, amit É. KISS az esetadás aktuális megvalósulásáról állapít meg az utalószói mutató névmás morfológiáját elemezve: „Az a tény, hogy a beágyazott mondatot megelőző utalószó kaphat esetet — noha az esetadás-megszorítás értelmében az NP esetének az NP jobb szélére s egyszersmind az alaptagjára kell esnie, szintén arra utal, hogy az utalószó és az alárendelt mondat között mellérendelő, értelmező viszony van, melynek előtagja is teljes NP-nek számít. Ezért az alárendelt mondatot az utalószót uraló DP-hez csatolva, azzal testvérviszonyban⁶ lévőnek ábrázoljuk” (É. KISS 1998: 132).

Az elemzett szövegmondatban az utalószó törlése azzal az általános szabállyal magyarázható, hogy amennyiben az utalószó egy fókuszos kifejezés miatt az ige mögé kerül — mint például tagadáskor — akkor el is hagyható, azaz használata választhatóvá válik.

A b) — azaz a *hogy* kötőszó elhagyásának okát kutató — kérdésre a válasz szorosan összefügg az elemzett mondatbeli utalószó tulajdonságaival. A *hogy* kötőszó példamondatunk mindkét mellékmondatában törlődik. Mielőtt szabályok segítségével megmagyaráznánk, hogy mi áll e jelenség háttérében, annyit megállapíthatunk, hogy a két mellékmondat hasonló viselkedése össze kell, hogy függjön azzal, hogy a főmondatnak ugyanazt az összetevőjét értelmezik, és ezáltal ekvivalens egységek révén egymással mellérendelő viszonyban állnak.

Az elemzett szövegmondat esetében két szabály is alátámasztja a *hogy* kötőszó elhagyását. Az egyik az, hogy „ha a *hogy*-kötőszós mellékmondat utalószava igemódosítói helyzetben áll, a *hogy* elhagyható”, továbbá „minél közelebb áll a *hogy*-kötőszós mellékmondat a főigéhez, annál jobb a mondat *hogy* nélkül”. É. KISS ezekről az esetekről megállapítja, hogy „bizonyára a főige és az igemó-

---

mely ige utáni pozícióban áll. Ige előtti helyzetben, fókuszban állva is betöltheti ezt a szerepet, ha jelentéstanilag a mellékmondat nem kívánja meg azt, hogy kimerítő azonosításként értelmezzük. Ez a helyzet például a következő, É. KISS KATALIN által elemzett mondatban: *Mari azt mondja, hogy János mindig elkésik*, ahol az utalószó pozíciója ellenére igemódosító szerepet tölt be (É. KISS 1998: 131).

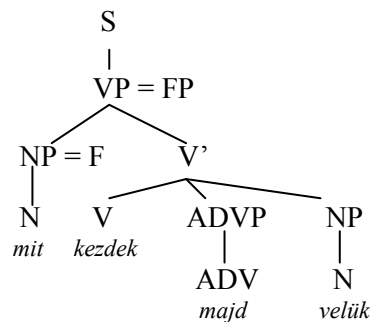
⁶ A generatív megközelítés a mondat összetevői között lévő viszony szemléltetésére a rokonsági kapcsolatokat kifejező szavakat használja, így beszél szülő – gyermek, illetve testvéri viszonyról. Ezek a kategóriák érzékletesen szemléltetik a mondat-összetevők hierarchiáját.

dosítói szerepű alárendelt mondat közötti szoros mondattani és jelentéstani kapcsolat teszi lehetővé a *hogy*-törlést” (É. KISS 1998: 141). A másik szabály az, hogy abban az esetben is elhagyhatjuk a *hogy* kötőszót, ha az alárendelt mondat kérdő, felszólító vagy feltételes. Mivel az elemzett szövegmondatunk utalószava igemódosítói funkcióban áll, és mindkét alárendelt tagmondata kérdő (*mit kezdek majd velük*, valamint *merre s mi végett indítok rohamot*), a *hogy* kötőszó törlésének mindegyik feltétele teljesül.

Ahogy erre már korábban utaltam, az egyes tagmondatok — azaz mondat-egység nagyságrendű egységek — generatív elemzésének elve egy-egy belső egység közvetlen összetevőinek és a közöttük lévő viszonyoknak a megállapítása, az összetevők lineáris elrendezésének figyelembevételével együtt.

Az a) és b) ágrajz a második és a harmadik tagmondat belső szerkezeti összefüggéseit szemlélteti.

a) ... *mit kezdek majd velük*...

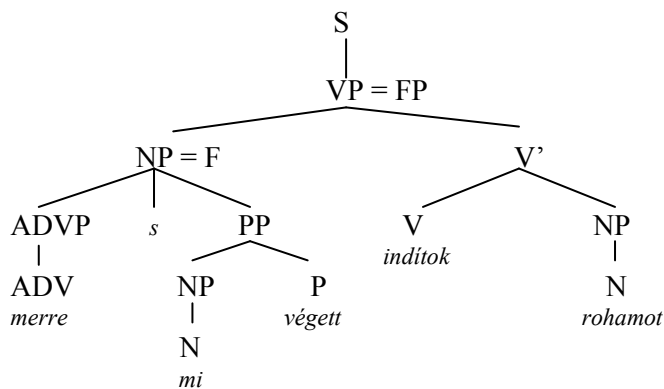
Mivel az alanyi összetevő nincs kifejtve, a mondat egyetlen igés kifejezésből (VP) áll. Az igés kifejezés közvetlen összetevői egy főneves kifejezés (NP) és egy — az előzőnél kisebb komplexitású — igés kifejezés (V'). A főneves kifejezés az ige előtti fókusz pozíciójában áll, ezért a V' igés kifejezéssel együtt úgynevezett fókuszos kifejezést (FP) alkotnak. A főneves kifejezést egyetlen elemi összetevő (N) tölti ki, a *mit* főnévi kérdő névmás. A V' igés kifejezést az igei összetevő (V) és bővítményei alkotják, azaz két határozói funkciójú komponens: az elsőt egyetlen határozószóból (ADV) álló határozószós kifejezés (ADVP), a másodikat egyetlen főnévi összetevőből (N) álló főnévi kifejezés (NP) jelzi. Az időhatározói szerepű összetevőt lexikális síkon a *majd* határozószó, az állandó (aszemantikus) határozói szerepű összetevőt pedig a *velük* ragozott főnévi névmás fejt ki.

Az imént vázolt szerkezetben a kiegészítendő kérdések esetében használatos szabály érvényesül, mely szerint a kérdőszó a fókuszban foglal helyet, pontosabban az ige utáni bővítménypozíciók valamelyikéből (a semleges tartományból)

mozog oda. Ezt a mozgatót a fókuszba helyezés transzformációja szabályozza. Ennek megfelelően — ezúttal a linearizált modellt alkalmazva — az adott szövegmondat tagmondatának felszíni struktúráként való megjelenésekor az alábbi folyamat játszódik le:⁷

[_{NP} mit_i [_{VP} kezdek _{-i} majd velük]

b) ... merre s mi végett indítok rohamot.

Az alanyi összetevő a szövegmondat harmadik tagmondatában sincs kifejtve, így a tagmondat egyetlen igés kifejezés (VP). Ennek két közvetlen összetevője egy főneves kifejezés (NP), amelynek verbális síkon a *merre s mi végett* tagmondatrészlet felel meg, valamint egy — a VP-nél kisebb komplexitású — igés kifejezés (V'), amely a tagmondatban *indítok rohamot* nyelvi formában valósul meg. Az előző tagmondathoz hasonlóan a főneves kifejezés és az igés kifejezés viszonyából következően a legkomplexebb igés kifejezés fókuszos kifejezés. A főneves kifejezés közvetlen összetevője egy határozószós kifejezés (ADVP) és egy névutós kifejezés (PP), amelyek egymással mellérendelő viszonyban állnak,

⁷ A mozgatótranszformáció linearizált reprezentációjában szereplő indexek az adott összetevő mozgásának nyomaként állnak. Az elmozgatott összetevő és a nyoma láncot alkot, ez biztosítja azt, hogy a mondat (tagmondat) felszíni szerkezetének reprezentációjából kiindulva rekonstruálni tudjuk a mondat (tagmondat) kiinduló szerkezetét. A generatív megközelítésben a rekonstrukció elve fontos szerepet játszik, összekapcsolódva a projekció elvével, amely azt mondja ki, hogy a mélyszerkezeti viszonyoknak a felszíni szerkezetben és a logikai szerkezetben is látszaniuk kell. A logikai szerkezetről itt csupán annyit jegyzek meg, hogy a magyar nyelvű mondatok reprezentációjában (ellentétben például az angol mondatokéval) nem jut szerephez, mert a magyar mondatok felszíni struktúrájához — a magyar nyelv szórendi szabadsága miatt — az összetevők lineáris elrendezése és az összetevőkhöz kapcsolódó prozódiai jegyek egyértelmű jelentést rendelnek.

ezt az *és* kötőszó fejezi ki. A határozószós kifejezést egyetlen határozószó (ADV) alkotja, amelynek verbális realizációja a *merre* határozószói kérdő névmás. A névutós kifejezés két közvetlen összetevője egy egyetlen főnévi elemből álló főneves kifejezés (NP), valamint egy névutó (P). Az előbbi nyelvi kifejezője a *mi* főnévi kérdő névmás, az utóbbié pedig a *végett* névutó.

Az adott tagmondat mint felszíni struktúra szintén fókuszba helyezéssel transzformáció eredménye. Ebben az esetben is a kiegészítendő kérdésekre vonatkozó szabály érvényesül.⁸ Az előző tagmondat struktúrájához képest annyiban más a harmadiké, hogy a fókuszpozícióban egyszerre két kérdőszó áll, amelyek mellérendelésének feltétele a behelyettesíthetőség:

[_{FP} *merre*_i *s mi végett*_j] [_{VP} *indítok rohamot* _i _j]]

2. A klasszikus leíró magyar mondattanról

2.1. A klasszikus leíró mondattan elvei és kategóriái

A *Magyar grammatika* szerzőinek bevallása szerint a klasszikus grammatikákban az 1960-as, 1970-es években a strukturalista és a generatív elemzési módszerek is beszivárogtak, melyek által megszületett az igény egy új leíró nyelvtanra. Az új leíró grammatika négy forráshoz nyúl: korábbi klasszikus magyar grammatikákból merít, támaszkodik az európai nyelvtanírás eredményeire, a modern pragmatikai és szemantikai kutatásokat is figyelembe veszi, valamint a strukturális grammatika eredményeinek beépítésére is törekszik. A hagyományos nyelvészeti kutatások szemléletének kitágulása folytán az új leíró grammatika lényeges eltéréseket mutat elődjéhez, *A mai magyar nyelvhez* képest. Ezeket itt nem részletezem, a *Magyar grammatika* Előszavában a szerkesztő, KESZLER BORBÁLA összegzi a legfontosabbakat.

Ugyanitt KESZLER a *Magyar grammatika* és a strukturális grammatika viszonyát a következőképpen jellemzi: „Bár helyenként hivatkozunk a *Strukturális magyar nyelvtan* és az *Új magyar nyelvtan* eredményeire, a klasszikus nyelvtan és a strukturális nyelvtan megközelítési módja, módszerei és felfogása mégis más, még akkor is, ha céljuk, a nyelvi rendszer bemutatása meg is egyezik.

A mi nyelvtanunk nem törekszik formalizáló elemzésre. Nem célunk az, hogy oppozicionális csoportok alapján szétválogassuk a nyelvi elemeket és folyamatokat. A célunk a nyelvi elemek összefoglaló bemutatása, ezáltal a különbségek láthatóvá tétele” (KESZLER 2000b: 21).

---

⁸ Az azonos pozícióban álló kérdőszók mellérendelése más megközelítésben törléses műveletre vezethető vissza: egy *merre indítok rohamot* és egy *mi végett indítok rohamot* szerkezet azonos összetevőit törölve áll elő az adott forma.

A *Magyar grammatika* törekvésében több, véleményem szerint nehezen feloldható ellentmondás érzékelhető.

A *Magyar grammatikának* az az elve, hogy nem törekszik formalizáló elemzésre véleményem szerint kizárja a nyelvi jelenségek explicit leírásának lehetőségét. Olyan összetett és pontos folyamatok magyarázata, mint a nyelvhasználaté, csak formalizálás segítségével lehetséges. A formális nyelvnek ugyanis megvan az a képessége, hogy szimbólumok következetes bevezetése révén nyelvi folyamatokat képletekkel írjon le. A *Magyar Grammatika* leíró apparátusa ezáltal a szövegmondat-reprezentáció modellje számára nem kínál kielégítő megoldást, de jól használható a rendszermondatok funkcionális kategóriáinak jellemzésében.

A *Magyar grammatikának* elgondolkodtató az az álláspontja, hogy nem célja az, hogy oppozicionális csoportok alapján szétválogassa a nyelvi elemeket és folyamatokat, célja viszont a nyelvi elemek összefoglaló bemutatása, ezáltal a különbségek láthatóvá tétele. Ezt hallva az a kérdés vetődhet fel bennünk, hogy egy összetett rendszer kategóriái közötti különbségek összefoglaló bemutatása vajon óhatatlanul nem oppozíciók értelmezésén alapul-e.

Erre a kérdésre választ keresni, valamint a vélt ellentmondások valóságát bizonyítani a fentebb ismertetett célotól túl messzire vezetne. A klasszikus és a generatív grammatika közötti viszony céljuk, tárgyuk és módszerük tüzetes elemzésével kézzelfoghatóvá tehető.

A *Magyar grammatika* Előszavából idézett utalás már felvillantotta tágan értelmezett céljuk azonosságát, amely a nyelvi rendszer reprezentálásában jelölhető meg. Ha csupán a két meghatározó irányú grammatikai irányt képviselő munka, a *Magyar grammatika* és az *Új magyar nyelvtan* összevetése a szándékunk, akkor céljuk előbbi megfogalmazása kielégítőnek is mondható. Ha azonban a *Magyar grammatika* és az *Új magyar nyelvtan* tágabb keretét adó klasszikus leíró grammatikát, valamint a strukturális nyelvi leírás sokat szerint legfejlettebb fokát jelentő generatív nyelvelméletet tekintjük, akkor célkitűzéseikben is lényeges különbségeket tapasztalunk.

A klasszikus leíró grammatika célja nyelvi struktúrák jellemzése, összetevőik között lévő viszonyok elemzése, szabályszerűségek megállapítása. A leíró grammatikák által létrehozott modellek általában legfeljebb a leíró adekvátság fokát érik el, gyakran „megtorpannak” az észlelés, a megfigyelés adekvátsági fokán. Ez a grammatikai leírás kompetenciáját tekintve úgy értelmezendő, hogy a klasszikus grammatika arra minden körülmények közt képesnek mondható, hogy nyelvi struktúrákról intuíciónkra támaszkodva megállapítsa, helyesek-e, vagy sem. Következésképpen kivételeket is felismer, de viselkedésük magyarázatára eszközei és módszerei nem elégségesek. A klasszikus megközelítés leíró adekvátsága úgy értendő, hogy az általa megállapított szabályok nyelvspecifikusak, nem terjeszthetők ki más nyelvek hasonló természetű jelenségeire.

A *Magyar grammatika* mondattana „a mondat szerkezetét, belső struktúráját vizsgálja; így tárgyalja egyrészt a mondatrészek és a tagmondatok fajtáit, másrészt foglalkozik a szerkezeti elemek mondattá való összekapcsolódásának szabályszerűségeivel. Mivel a mondatba a szóalakok nem elszigetelt egységekként kerülnek, hanem szerkezetekbe, szintaktikai és szemantikai egységekbe épülnek be, ezért a mondattan elválaszthatatlan a szintagmatantól” (KUGLER 2000b: 369). A klasszikus leíró grammatika keretében értelmezett szintaxissal kapcsolatban nem feledkezhetünk meg arról, hogy nem törekszik a mondat szórendjének leírására, és olyan jelenségek magyarázatára sem, amelyek a mondat összetevőinek lineáris elrendezésével függnek össze (legfőképp: a topik–comment értelmezés).

A *Magyar grammatika* a mondatok elemzésében két szempontot követ. A mondatok szerkezetét és modalitását vizsgálja, így a DEME által megállapított konstrukcionális-grammatikai megközelítések közé sorolható mint analitikus-szintagmatikus irányzat. A mondatok szerkezeti leírásában a következő típusokat különbözteti el: egyszerű – összetett; az egyszerű mondatokon belül: tagolt – tagolatlan; a tagolt mondatokon belül: hiányos – teljes, minimális – bővített. A tagolatlan mondatok lehetnek szerkesztetlenek és szerkezetesek. Az összetett mondatoknak — attól függően, hogy hány tagmondatból állnak — összetett és többszörösen összetett típusa különböztethető meg. Az összetett mondatok tagmondatai közötti mellérendelő viszonyt vizsgálva beszélhetünk egyszerű, hozzátoldó, ellentétesen hozzátoldó, megosztó, összefoglaló és fokozó kapcsolatos viszonyról, szembeállító, megszorító, kizáró ellentétes viszonyról, kirekesztő és megengedő választó viszonyról, következtető viszonyról, valamint okadó és kifejtő magyarázó viszonyról. Az alárendelés — attól függően, hogy a mellékmondat fejt-e ki a főmondatból hiányzó mondatrészt, vagy sem — lehet mondatrészkifejtő és nem mondatrészkifejtő. A mondatrészkifejtő alárendelések annyiféle típusban valósulhatnak meg, ahányféle mondatrészszel számolhatunk (néhány megközelítés az igei állítmányt számúzi ebből a keretből). Mind a mondatrészkifejtő, mind a nem mondatrészkifejtő alárendeléshez sajátos jelentéstartalom járulhat: hasonlító, következményes, megengedő és feltételes kapcsolat jöhet létre. Az összetett mondatok — elsősorban az alárendelő összetett mondatok — osztályozási problémáira ezúttal nem kívánok kitérni, csupán arra utalok röviden, hogy az összetett mondatok tagmondatai között lévő viszonyoknak alapvetően szemantikai alapú osztályozása (a mondatrészkifejtés meghatározásának hagyományos elve) mellett egyre inkább meghatározó szerepet kap egy újabb fajta szemantikai elemzés a tartalomadás szempontja alapján: a tartalomadás lehet lényegi (azaz tartalomkifejtés), és lehet mellékes (azaz részleges). Az előbbinek a generatív megközelítésben meghatározott *hogy* kötőszóval bevezetett mellékmondatok, az utóbbinak a vonatkozó mellékmondatok felelnek meg (HAADER 2000: 479). A többszörösen összetett mondatokban a tagmondatok

magasabb száma a közöttük lévő viszonyok többszínűségét, keveredését teszi lehetővé.

A klasszikus grammatikai leírás tehát az élőnyelvi formák elemzése alapján kategóriákat, átmeneti jelenségeket állapít meg; az adott jelenségeket ezekbe a kategóriákba igyekszik besorolni. Elméleti síkon megalapozott magyarázatokra általában nem törekszik, éppen ezért olykor intuíciókra hagyatkozik.

A klasszikus és a generatív leírás tárgya alapján véve tehát megegyezik: a reprezentáció tárgyát nyelvi jelenségek képezik. Ez a tárgy azonban más természetű az egyik és a másik megközelítés esetében. A klasszikus leíró grammatika — a generatív elemzés potenciális szerkezeteivel szemben — élőnyelvi példákat elemez, korpuszára jellemző szépirodalmi jellege, a mondatelemzési gyakorlókönyvek példatára általában ismert költők, írók írásaiból kerül ki.

Bár a klasszikus és a generatív elemzés láthatóan alapján véve megegyező szempontokon nyugszik, más-más kategóriákat állapítanak meg. Itt csupán néhány meghatározó különbséget emelek ki:

a) az egyszerű mondat klasszikus megközelítése szófajokat és szintagmatípusokat különböztet meg, a generatív nyelvten szótári kategóriákat és kifejezéseket (a kategóriák megállapításának módszere a behelyettesíthetőség);

b) a klasszikus grammatikai leírás a mondatrészek függőségi viszonyát tartva szem előtt azt állítja, hogy bármely bővítmény az alaptagjához járul, de nem része neki, míg a generatív leírás szerkezeteket jellemez, melyekben a bővítmények az alaptag köré szerveződő struktúrák részei.

Az egyszerű mondat szerkezeti viszonyainak szemléltetésére mindkét megközelítés többszintű ábrázolást alkalmaz. (Ezek linearizált változatai is érzékeltetik a belső hierarchikus viszonyokat). A két módszer abban is hasonló, hogy az ígének a mondat szerkezetében kitüntetett szerepet tulajdonít, azonban nem teljesen azonos keretben. A klasszikus reprezentáció a mondat szintaktikai és szemantikai struktúrájában is az ígét tartja a központi elemnek. Ezt az állítmányi szerepű összetevő kiemelt helyzetével szemlélteti; a nem igei (névszói-igei vagy névszói) állítmányokban kopulatív, igei szófajú elem jelenlétét feltételezi. A generatív reprezentáció az ígének inkább a mondat szemantikai struktúrájában játszott szerepét emeli ki (pl. szemantikai szerepek adása), a mondat szerkezet szintaktikai szerveződésében jelentősége inkább közvetett, közvetlenül csak a köré szerveződő igei csoportban jellemző, melynek összetevői az ige közvetlen argumentumai.

A két ágrajzos szemléltetési módszer közötti legfőbb különbség az, hogy a generatív ábrázolás a közvetlen összetevőkre bontás elvét⁹ követve lehetőség

---

⁹ A generatív grammatika modelljét részletesen kifejítő fejezetben, KIEFER 1992-ben ezt olvashatjuk: „A generatív grammatika megegyezik szinte minden más grammatikaelmélettel abban, hogy fölteszi: a szótári elemek valamiféle szerkezetet alkotva kapcsolódnak

szerint bináris elágazásokra törekszik. A szintagmatikus viszonyok klasszikus modell szerinti szemléltetésében csupán a függőségi viszonyok kerülnek felszínre, a generatív szerkezeti ábrában az összetevők hierarchikus szerveződésén kívül lineáris elrendezésük is megfigyelhető.

2.2. A kiválasztott szövegmondat klasszikus mondattani elemzése

A szövegmondat (*Még nem tudtam, mit kezdek majd velük, merre s mi végett indítok rohambot.*) egy teljes szöveg negyedik szövegmondata. A szövegmondat adott szituációba, valamint adott szövegkörnyezetbe való illeszkedését az alany ellipszise és a névmási összetevő érzékelteti. Az igék személyragja által jelzett grammatikai alany az elbeszélő én, akit — ahogy erre már korábban utaltam — az íróval azonosítok, a *velük* névmási összetevő pedig közvetlen anaforikus utalás a negyedik szövegmondat *mindahánnyal* összetevőjére, és közvetett anaforikus utalás a harmadik szövegmondatbeli *a szavakat* összetevőre.

A *Magyar grammatika* alapkategóriáit figyelembe véve az adott szövegmondat szerkezeti elemzése a következő eredményre vezet:

A szövegmondat három tagmondatból álló többszörösen összetett mondat. Főmondatának — amely a mondat lineáris elrendezését nézve az első — az egymással mellérendelő egyszerű kapcsolatos viszonyban álló második és harmadik tagmondat tárgyi mellékmondatként van alárendelve. (Ezt a típust a többszörösen összetett mondatok egyik prototípusaként a *Magyar grammatika* is tárgyalja. Lásd: KESZLER 2000c: 544.) Az alárendelő viszonyra sem a főmondatban, sem a mellékmondatokban nem utal explicit nyelvi összetevő. A főmondatban utalószoói funkcióban *azt* mutató névmás állhatna, a mellékmondatok főmondatához való kapcsolódását pedig mondat eleji pozícióban *hogy* kötőszó fejezhetné ki, amely a két mellékmondat mellérendelő kapcsolatos viszonya miatt a harmadik tagmondatban *és hogy* formában jelenhetne meg. Tehát mindkét tagmondatnak mint mellékmondatnak a sajátossága a lényegi tartalomadás, azaz a tartalomkifejtés.

Az egyes tagmondatok belső szerkezeti viszonyait az alábbiak jellemzik.

Az első tagmondat belső szerkezetét két alárendelő és egy szervetlen viszony határozza meg. Ezek közül kettő hiányos: a *nem tudtam* – (én) igei alaptagú alanyos szintagma, amelynek alanyi összetevőjére nem utal verbális elem; a *nem tudtam* – (azt) igei alaptagú tárgyias szintagma, melynek tárgyi összetevőjét nem fejezi ki explicit verbális elem; a *még* – *nem tudtam* szerkezet mindegyik

---

össze mondattá. [...] azokat a szósorokat, amelyek egymást kölcsönösen és rendszeresen helyettesíthetik a mondatokban, szintaktikailag egyenértékűnek nevezzük. Valamely kifejezés közvetlen összetevői azok a legnagyobb darabjai, amelyeknek önmaguknál rövidebb — lehetőleg egymorfémás egyenértékűsük van, vagy maguk egymorfémásak” (É. KISS—SZABOLCSI 1992: 35).

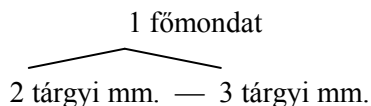
összetevője explicit, közöttük nincs szintaktikai kapcsolat: a *még* összetevőt a *Magyar grammatika* a rémakiemelő partikulák közé sorolja (KUGLER 2000a: 279–280), amely nem grammatikai viszonyító elem, és szűk denotatív jelentése miatt mondatrészi szerepet sem tölt be. Ha az ige kötelező bővítménystruktúrájából indulunk ki, akkor — DEME terminológiájával élve — a mondategység hiányos szerkezetű, mert az ige által kötelezően „megkívánt” alanyi és tárgyi bővítmény egyike sem szerepel explicit formában. Mivel a leíró grammatika a szövegmondatokat egységnyi nyelvi adatokként vizsgálja, nem tudja figyelembe venni sem a nyelvi kontextus, sem a szituáció hatását a szövegmondat nyelvi megformáltságára. Ebben az esetben az alanyi összetevő szituációból való felismerhetősége, valamint a tárgy szövegelőzmény alapján való azonosíthatósága ellenére minősítjük a tagmondatot hiányosnak.

A második tagmondat (*mit kezdek majd velük*) négy alárendelő szintagmából áll: a *kezdek* – (én) igei alaptagú alanyos szintagma alanyi összetevője nem explicit; a *mit* – *kezdek* igei alaptagú tárgyas szintagma mindegyik összetevője kifejtve szerepel a tagmondatban; a *kezdek* – *velük* igei alaptagú állandó (vagy aszemantikus) határozós szintagmának szintén mindegyik eleme explicit. A negyedik igei alaptagú szintagmának időhatározói szerepű meghatározó tagja az eddigiekkel ellentétben nem kötelező bővítmény: *kezdek* – *majd*. Az ige alanyi, tárgyi és állandó határozói bővítménye kötelező vonzat, míg az időhatározó szabad bővítmény, elhagyása nem okoz értelmi hiányt. A kiegészíthető alanyi összetevő — a szituációból adódóan — megegyezik az előző tagmondat alanyával, az elbeszélő énnel. Kifejtetlensége hiányossá teszi a mondategységet.

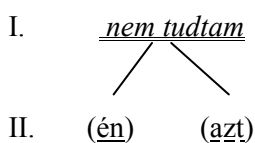
A harmadik tagmondat négy alárendelő és egy mellérendelő szintagmából épül föl: az *indítok* (én) igei alaptagú alanyos szintagma alanyára ugyanaz jellemző, mint az előző két tagmondatban; az *indítok rohamot* igei alaptagú tárgyas szintagma tárgya — kifejtett formában — az igehez vonzatként kapcsolódik; a *merre indítok*, valamint a *mi végett indítok* igei alaptagú helyhatározós, valamint célhatározós szintagmák — szintén kifejtett — meghatározó tagjai szabad bővítmények, egymással egyszerű kapcsolatos mellérendelő viszonyban állnak. Az alany kifejtetlensége a harmadik tagmondatot is — az első kettőhöz hasonlóan — hiányossá teszi.

Az egyes tagmondatok belső szinteződését tekintve az is feltűnik, hogy a szövegmondat minden egyes bővítmény funkciójú összetevője közvetlenül az igeinek van alárendelve, azaz a bővítmények mindegyike a mondat második szerkezeti szintjén áll.

Az itt megállapított tulajdonságokat tekintve az elemzett szövegmondatához az alábbi szerkezeti ábrák rendelhetők. A következő ágrajz a szövegmondatnak mint mondategésznek a belső viszonyait szemlélteti:

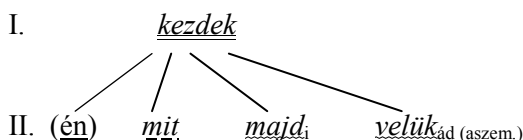

Az egyes tagmondatok belső szerkezeti viszonyait a ki nem fejtett elemekkel együtt szemléltetem. A nem explicit, azonban a szövegkörnyezet és a valóságra vonatkozó tudásunk alapján kiegészíthető összetevők zárójelben állnak; a sorok elején feltüntetett római számok a szinteződés szemléltetését szolgálják.¹⁰ A főmondat szerkezeti felépítése a következő:

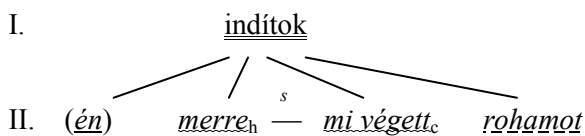
Az ábrából leolvasható, hogy a mondatrészek két szinten helyezkednek el. A *Magyar grammatika* a tagadószót az alaptagjához kapcsolódva az állítmány összetevőjeként elemzi, ez a modell ugyanis a mondatfunkciós részek legelemibb összetevőkre (lexémákra) bontását nem teszi lehetővé. A még összetevő a klasszikus leírás keretében (mint rémakiemelő partikula) szervetlen mondatrésznek minősül.

A második tagmondathoz, amely a főmondatból hiányzó tárgyi mondatrészt fejt ki, az alábbi szerkezeti ágrajz tartozik:

Az ágrajzból látható a tagmondat összetevőinek kétszintű szerveződése.

A harmadik tagmondathoz, amely — a második tagmondathoz mellérendelő viszonyban kapcsolódva — a főmondatnak szintén a tárgyi mondatrészét fejt ki, a következő ágrajz rendelhető:

¹⁰ A klasszikus mondatleírás mondatrészeket ábrázoló modellje a jelölések terén a szakirodalomban jelentéktelen eltéréseket mutat. A reprezentáció ágrajzos formájának modelljét itt a *Magyar grammatika* eljárását követve alkalmazom.

A harmadik tagmondat mondatrészei is két szinten állnak. Az ágrajz a második szinten lévő két határozói mondatrész mellérendelő viszonyát is szemlélteti.

A leíró mondatelemzés másik fő szempontja, a modalitás szerint megkülönböztetett mondatfajták az összetett, valamint a többszörösen összetett mondatokban testre szabott szabályokat követve teljesülnek (KUGLER 2000b: 386). Elemzett szövegmondatunk modalitása főmondatának kijelentő modalitása miatt kijelentő.

A klasszikus grammatikai elemzést vizsgálva nem lehet említés nélkül hagyni DEME LÁSZLÓ mondatelemző modelljét sem, amely voltaképpen a *Magyar grammatikáéhoz* hasonló elméleti alapon áll.

DEME DE SAUSSURE strukturalista elméletét követve és továbbfejlesztve a mondatokat funkcionális alapon közelíti meg. Felfogásában két pólus, a nyelvi rendszer (nyelv) és a nyelvhasználat (beszéd) játszik fontos szerepet. Elméleti alapállását, illetőleg ennek motivációit itt nem célozom bemutatni, inkább azt veszem szemügyre, hogy elemzési modellje milyen információkkal szolgál egy szövegmondat vizsgálatában. Mondattani elméletének központi kategóriái a mondategység, amely predikatív mozzanat, valamint a mondategész, amely közlési alapegység. A mondategység ennek értelmében „konstrukcionálisan zárt egység” (DEME 1971: 45), amelynek legtisztább megvalósulása az egyszerű mondat. A mondategész „nem konstrukcionális, hanem funkcionális értelemben vett alapegység”, amely e jellegzetességénél fogva egyszerű és összetett mondat is lehet (DEME 1971: 72).

Mind a mondategység, mind a mondategész leírásában központi feladat az összetevők (mondatrészek, tagmondatok) szinteződésének és tömbösödésének elemzése.

Az alábbi reprezentációban látni fogjuk, hogy az elemzés fő szempontja az egyes összetevők szerkezeti pozíciója, valamint mondatrészi szerepe, azaz szintaktikai és szemantikai szempontok egymás melletti érvényesítése figyelhető meg.

A szövegmondat egésze felől közelítve, az elemzett összetett mondatához DEME a következő szerkezeti ábrát rendeli: F/m_1-m_1 . Erről leolvasható, hogy az összetett mondat egy főmondat szerepű és két mellékmondat szerepű tagmondatból áll. A mondatbeli fő viszony az alárendelés (jele: „/”), a két mellékmondat mellérendelő viszonyban kapcsolódik egymáshoz (jele: „-”). Az „1” index jelzi, hogy a két mellékmondat azonos szinten, közvetlenül a főmondatnak alárendelve áll. DEME az ilyen szerkezetű összetett mondatot szintváltónak nevezi. A szintváltás részleges (nem teljes), mivel a három tagmondat maximálisan három szinten helyezkedhetne el, azonban a tagmondatok nem használják ki mindegyik lehetséges szerkezeti szintet.

A fenti szerkezeti ágrajz egyszerűbben is megadható, ha a mellékmondatok szintjét egyetlen szerkezeti egységként ábrázoljuk: F/ym_1 , amelyben az „y” azt

hivatott kifejezni, hogy az alárendelt tagmondatok egymással halmazot, azaz mellérendelő viszonyban állnak.

A mondat egységek, így az egyes tagmondatok belső struktúráját tekintve DEME két szintet különböztet meg, a mondatrészek és a szerkezettagok szintjét. Ezekről a következőket állapítja meg: „Az egyikben mozgó a mondat szintjén vannak, a másikon mozgó a mondat szintje alatt — persze mindkét szinten vannak még további hierarchikus osztódások. A mondatrészek szintjén két fokozat van: az állítmány abszolút fölérendelt rész, a többi meg alárendeltje. A szerkezettagokén már nagyobb az elaprózódás: a szerkezettag nemcsak szabad mondatrésznek lehet alárendeltje, hanem szerkezetagnak vagy akár szerkezettag alá rendelt szerkezetagnak is” (DEME 1971: 54). DEME részletezi továbbá azt, hogy milyen mondatrészek tölthetik be szabad mondatrész szerepét, illetve melyek lehetnek szerkezettagok (DEME 1971: 54–55). A mondatbeli szinteződés és tömbösödés ábrázolására DEME szemléletes képletrendszert vezet be (DEME 1971: 57–58), a mondatrészek és szerkezettagok mondatbeli szerepét és szinteződését konkrét és általános szimbólumokkal szemlélteti.

Az elemzett szövegmondat egyes tagmondataihoz az alábbi szerkezeti reprezentációk rendelkeznek. Az első (a bal oldali) ágrajz mindegyik esetben a konkrét mondatrészi szerepeket, a második (a jobb oldali) pedig a tagmondatbeli szinteződést mutatja. Az adott tagmondatok esetében a reprezentáció annyival egyszerűsödik le, hogy egyikben sem szerepel olyan összetevő, amely a mondatrészek szintje alatt, a szerkezettagok szintjén áll. Az alábbi reprezentációk értelmezéséhez a következő rövidítéseket kell ismernünk:

Á, H, T — a mondat szintjén álló állítmányi, határozói, tárgyi mondatrészek,
 M — mondat szintjén álló mondatrész, amelynek indexszáma azt jelöli, hogy az adott mondatrész a mondat szintjén belül az első, vagy a második szinten áll.

Még nem tudtam,

$H_i - \bar{A}$ azaz: $M_1 - M_2$,

mit kezdek majd velük,

$T - \bar{A} - H_i - H_{\text{eszk}}$ azaz: $M_2 - M_1 - M_2 - M_2$,

merre s mi végett indítok rohamot.

$H_h - H_c - \bar{A} - T$, a mellérendelést azaz: $M_2 - M_2 - M_1 - M_2$,
 nem részletezve: $yH - \bar{A} - T$.

Arról is célszerű említést tennünk, hogy DEME mondatreprezentációs modellje mondat szerkezeti sajátosságok szövegbeli gyakorisági vizsgálatához szolgálhat hasznos eszközzel. A szerző több mint egy tucat mutatót állapít meg, amelyek

vizsgálata különböző műfajú szövegek szerkezeti jellemzéséhez járul hozzá.¹¹ DEME mondatelemző modellje ennél fogva szövegtani elemzés szolgálatába állítható, azzal a megszorítással, hogy a szöveg vizsgálatát szerkezeti sajátságokra korlátozza, azaz tartalmi-logikai, valamint pragmatikai jellemzők magyarázatában más diszciplínák apparátusára kell támaszkodnia.

3. A valenciaelméletről

3.1. A valenciaelmélet elvei és kategóriái

Mind a klasszikus leíró grammatika, mind a generatív szemléletű nyelvelírás elveit — legfőképpen igeközpontúságát — látva arra következtethetünk, hogy nem hagyhatták figyelmen kívül TESNIÈRE valencia-elmélet néven ismertté vált elképzelését.

TESNIÈRE 1959-ben „Elements de syntaxe structurale” címen publikált elmélete az igét horgas atomhoz (atome crochu) hasonlítja, amelyhez horgai számától függően kapcsolódhatnak bővítmények. TESNIÈRE az igéknek erre a tulajdonságára teljes szintaxist épít. KÁROLY SÁNDOR „Tesnière szintaxisa és a szintaxis néhány kérdése” című tanulmányában a TESNIÈRE által strukturálisnak nevezett szintaxist abból a szempontból közelíti meg, hogy milyen a strukturalizmushoz való viszonya, hogy valóban strukturálisnak tekinthetjük-e¹², miközben részletes képet fest magáról az elméletről. TESNIÈRE szintaxisának értékelésében elsősorban KÁROLY említett tanulmányára támaszkodom.

TESNIÈRE értelmezésében a struktúra egyenértékű a funkcióval. Ebből az következik, hogy a nyelvi alakulatok strukturális elemzése voltaképpen funkcionális vizsgálatokat jelent, azaz annak vizsgálatát, hogy milyen szerepet töltenek be a kommunikációban. Ennek leírása pedig elvezet a hagyományos értelemben vett mondatrészi szerepekig, amelyek megkülönböztetésében legfőképpen szófaji sajátságok játszanak szerepet (KÁROLY 1963: 161). Ezeknek a kategóriáknak a megítélése adja TESNIÈRE elméletének fő alapjait. A szintaxis autonómiáját vallva a szemantika síkját — amely szerinte nem része a grammatikának — elválasztja a strukturális síktól; a szófajok megítélésében módszerét a jellemvonások hierarchiája határozza meg.

TESNIÈRE szintaxisának két legfőbb sajátságát kell kiemelni, amelyek egyszerűbbé teszik a fentebb tárgyalt két mondatleíráshoz való viszonyának meg-

¹¹ Korábban — DEME nyomán — magam is végeztem ilyen jellegű vizsgálatot. Módszerét követve szaknyelvi szövegek mondat szerkezeti sajátságait foglaltam össze.

¹² KÁROLY válasza erre a kérdésre egyértelműen igen. Ezt TESNIÈRE elméletének egyetlen lényeges sajátságával támasztja alá: szemléletmódját a nyelvi elemeknek és viszonyoknak egymáshoz való relációjukra irányuló következetes vizsgálata jellemzi (KÁROLY 1963: 164).

ítélését is: TESNIÈRE kategóriái, fogalmai bármely nyelvre alkalmazhatók. „Ez azáltal lehetséges, hogy e szintaxis élesen meg van különböztetve a morfológiától, a viszonyok és kategóriák külső ismertetőjegyeitől. Márpedig éppen ezek a külső ismertetőjegyek azok, amelyekben a nyelvek szembeötlően különböznek egymástól” (KÁROLY 1963: 162). Ebből következik a másik fő sajátosság: „TESNIÈRE strukturális szintaxisa tehát a szerkezet és a külső alak megkülönböztetésén és szembeállításán, egymásra vonatkoztatásán alapszik. Szerkezeti szempontból e szintaxis magában foglalja mindazokat a szerkesztési formákat, amelyeknek a mondatalkotásban, a mondatrészszerép kialakításában részük van. Alaki szempontból felöleli mindazokat a külső, morfológiai ismertetőjegyeket, amelyek segítségével a szerkezetformák megvalósulnak. S mivel ezek az alaki elemek a szerkezettípusokra, a szerkezeti funkciókra vannak vonatkoztatva, a külső, alaki jegy hiányát is állandóan szemmel lehet tartani a $\emptyset$ morféma segítségével” (i. h.) TESNIÈRE elméletének ez a jellegzetessége kihat más szintaxisokhoz vagy szintaktikai alapú elméletekhez való viszonyára is. KÁROLY szerint „ez a felfogás közel áll a strukturalizmusnak ahhoz a — rendszeresebben kidolgozott — modern irányához, amely egyrészt leírja a mondat képletekkel kifejezhető szerkezeti formáit a közvetlen összetevők alkalmazásával, másrészt bemutatja ezek fonológiai megvalósulását, anélkül, hogy ezáltal más-más tudományágba utalná a szóhatáron inneni és túli elemeket (például a ragokat és a névelőket, névutókat). Közel áll TESNIÈRE elgondolása a modern strukturalizmushoz abban is, hogy a mondat felépítésében különbséget tesz egyszerű és bonyolultabb szerkezetek között, s ez utóbbiakat az előbbiekre vezeti vissza” (KÁROLY 1963: 162).

Az alapot az összevetéshez TESNIÈRE strukturalista szintaxisa és a modern strukturalista nyelvleírás fő elvei között elsősorban NOAM COMSKY 1957-ben megjelent *Syntactic Structures* (Szintaktikai szerkezetek) című munkája jelenti. A generatív nyelvleírást összegző munka évekig a modern strukturalizmus uralgó képviselőjének számított, a későbbi strukturális alapú elméletekben, így TESNIÈRE elméletében is máig érezhető hatása. Alapjai — TESNIÈRE elméletéhez hasonlóan — háttérbe helyezik a szemantikát, a szerkezeti leírás elsősorban a szintaktikai reprezentációt jelenti. KÁROLY idézett tanulmányának megjelenése után két évvel, 1965-ben látott napvilágot CHOMSKY *Aspects of the Theory of Syntax* (A szintaxis elméletének aspektusai) című munkája, amelyben a generatív grammatikai nyelvleírás a szemantika beépülésével válik teljessé.

Az a sajátosság, amely TESNIÈRE szintaxisát minden más leíró grammatikától megkülönbözteti, a szintaktikai, a szemantikai és a morfológiai sík elhatárolásának mértéke. A nyelvi elemeknek és jelenségeknek különböző vetületeit határozza meg ezeken a síkokon. Így például mást jelent a meghatározó szintaktikai viszony, azaz az alárendelés (konnexió) a szintaktika, és mást a szemantika síkján. Ugyanez figyelhető meg a szó, valamint a szófaj meghatározásában is.

Strukturális síkon az alárendelő szintagmatikus viszony fölrendelt és alárendelt tagból áll, a szemantika síkján a fölrendelt tag a determinált (meghatározott), az alárendelt tag a determináló (meghatározó) szerepű, ezáltal jelentése fontosabb a mondat értelmének kialakításában. „A két síkon más a köztük lévő fontossági sorrend” — állapítja meg KÁROLY (1963: 164). A szavak strukturális és szemantikai szerepe sem egyezik meg feltétlenül: ezt példázzák az olyan összetett igealakok, amelyeknek egységei szemantikailag elkülöníthetők, a struktúra szempontjából azonban egyetlen igealak bomlik több összetevőre. A szófajok tekintetében a szemantikai síkon teli és üres szavak különböztethetők meg: a négy fő teli szófaj az ige, a melléknév, a főnév és a határozószó; az üres szavak a grammatikai viszonyok kifejezésére szolgálnak. Szintaktikai síkon önálló és segédzavak különíthetők el: az önálló szavak képesek megváltoztatni struktúrabeli szerepüket, és képesek szerkezeteket alkotni; a segédzavak az önálló szavak mellett fordulhatnak elő egy önálló szó köré szerveződő mag részeként. A teli szó és az önálló szó fogalma között nagy az átfedés, ugyanakkor a teli szavak és az önálló szavak nem mindig esnek egybe. A szintaktikai szófajok megegyeznek a szemantikai teli szófajokkal, de más értelemben: „a szintaktikai szófajokat szintaktikai helyzetük határozza meg: főnév az alanyi, tárgyi és részeshatározói helyzetű szó, melléknév a jelzői helyzetű, ige az állítmányi helyzetű és határozószó a határozói helyzetű. A szemantikai és a szintaktikai szófajfogalom különbségének a kiegyenlítésén alapul TESNIÈRE szintaxisának egyik legalapvetőbb fogalma, a transláció, a »szófaváltoztatás«, vagy »szófaváltás« ...” (KÁROLY 1963: 165).

KÁROLY TESNIÈRE szófajfelfogásáról vallott nézetét csupán a teljesség kedvéért idéztem, a szövegmondatok leírásának szófaji kérdéseit csak olyan mértékben érintem, amennyiben ezt a szintaktikai alapú reprezentáció megkívánja.

A valenciaelméletben olyan elvek, szabályszerűségek fogalmazódnak meg, amelyek számos későbbi mondatleíró modell építőkövévé váltak. Ahogy a későbbiekben látni fogjuk, az általam alkotott kétlépcsős szövegmondat-reprezentáció sem hagyja figyelmen kívül az igék TESNIÈRE által feltárt sajátosságait.

A valencia-elmélet előzményéről is célszerű említést tennünk, hiszen a mondatban az ige köré szerveződő összetevők rendszerezése TESNIÈRE actant-elméletében (melyet a magyar nyelvű szakirodalom aktáns-elméletként emleget) már megfogalmazódik. Az igékhez TESNIÈRE szerint kétféle alárendelt elem kapcsolódhat, ezeket „actant”-nak és „circonstant”-nak nevezi. Az „actant”-ok körébe tartoznak a cselekvés végrehajtói, elszenvedői és célpontjai, amelyek a hagyományos mondatfunkciós kategóriák szerint az alanyi, tárgyi és részeshatározói mondatrészeknek felelnek meg, szófajilag pedig a főneveknek. KÁROLY ezeket az összetevőket cselekvéshordozóknak nevezi, mert „ezek az igei cselekvés aktív vagy passzív résztvevői”, az igei alaptag bővítményeiként nominativusban, accusativusban, vagy dativusban álló főnevek (KÁROLY 1963: 168). A „cir-

constant"-ok az igei cselekvés egyéb körülményeit fejezik ki, ezeket KÁROLY körülményhatározóknak nevezi. TESNIÈRE maradandó érdeme, hogy az ige minden bővítményét az ige alá rendelve, azonos szinten helyezi el, ezzel is az ige strukturális szervező szerepét emelve ki. Az igeinek ezt a kitüntetett helyzetét később többen bírálják, az ige és az alanyi mondatrész hozzárendelő viszonya mellett foglalva állást. TESNIÈRE modelljében az alany a többi bővítménnyel egy szintre kerül, azaz ugyanolyan szerepet tölt be egy ige vonzatstruktúrájában, mint bármely más bővítmény. Ezzel el is jutunk TESNIÈRE valencia-elméletének egyik alapelvehez: TESNIÈRE az igeiket különböző vegyértékű atomokhoz hasonlítva különböző valenciaszámú igeiket különböztet meg.¹³ Így az alanyt sem kívánó személytelen igeeknek nincs valenciájuk, az intranszítív igeek egy-, a tranzitív igeek kétvalenciájúak (az előbbiekhöz csak alany, az utóbbiakhoz alany és tárgy kapcsolódik). Háromvalenciájúak — mert részeshatározót is kívánnak — a mondas és adás igei. Négyvalenciájúak TESNIÈRE szerint a nem kauzatív igeekből képzett kauzatív igeek, melyek némely mai leíró grammatika szófaji rendszerezése szerint a műveltető igeeknek feleltethetők meg (más rendszerek csak a fakultatív igeeket tekintik műveltetőeknek).

Az igeeknek TESNIÈRE által bevezetett osztályozása szinte változatlan formában megtalálható a legújabb leíró nyelvtanunkban, a *Magyar Grammatikában* is. Legmodernebb strukturális nyelvtanunk, az *Új magyar nyelvtan az ige bővítményeit az ige kifejezés csomópontja alá rendeli, és az ige testvéreiként ábrázolja* (É. KISS 1998: 32).

3.2. A kiválasztott szövegmondat valenciaelmélet szerinti elemzése

A valenciaelmélet szerinti vizsgálat kerete a mondategység, az elemzésre kiválasztott többszörösen összetett szövegmondat esetében egy-egy tagmondat.

Az első tagmondat (*Még nem tudtam*) igei összetevője, a *tud* a kétvalenciás igeek csoportjába tartozik, mivel tárgyias (tranzitív). Egyik valenciájával alanyt, másik valenciájával pedig tárgyat köt. Az adott tagmondatban egyik cselekvéshordozója (aktánsa) sincs kifejtve verbálisan.

A második tagmondat (*mit kezdek majd velük*) igei összetevője, a *kezd* adott jelentésében a háromvalenciás igeek csoportjába sorolható: valenciáihoz egy alanyi szerepű és egy tárgyi szerepű cselekvéshordozót, valamint egy állandó (aszemantikus) határozói szerepű körülményhatározót kíván. Verbális síkon kapcsolódik hozzá egy tárgyi szerepű cselekvéshordozó (aktáns), amelyet a *mit* főnévi kérdő névmás fejez ki, egy fakultatív időhatározói szerepű körülményhatározó, amelyet a *majd* nyelvi elem jelöl, valamint egy állandó (aszemantikus) határozói

---

¹³ KÁROLY itt utal TELEGDY ZSIGMOND észrevételére, amely szerint TESNIÈRE „valencia” fogalma hasonlít BÜHLER „Leerstelle” névvel jelölt kategóriájához.

szerepű körülményhatározó, amely a tagmondatban a *velük* határozóragos személyes névmási összetevő formájában van jelen.

A harmadik tagmondat (*merre s mi végett indítok rohamot*) igei összetevője, az *indít* a háromvalenciás igeek csoportjába tartozik: valenciakeretébe egy alanyi szerepű és egy tárgyi szerepű cselekvéshordozó, valamint egy helyhatározói funkciójú körülményhatározó tartozik. Az alanyi cselekvéshordozó nincs kifejtve, a tárgyi cselekvéshordozó verbális kifejezője a *rohamot* tárgyragos főnév, a helyhatározói szerepű egységnek verbális síkon a *merre* határozószói kérdő névmás felel meg. Ez utóbbi összetevővel mellérendelő viszonyban az igehez egy fakultatív körülményhatározó is kapcsolódik: a *mi végett* névutós kérdő név-mással kifejezett célhatározói összetevő.

Az első tagmondatbeli tagadás — TESNIÈRE fogalmával élve — konnexionális tagadás, amely az egész mondatot érinti. A második tagmondatbeli ige valenciái közül egy, a harmadikbeli ige valenciái közül kettő helyén kérdőszó áll. Ezeket TESNIÈRE üres szavaknak tekinti, amelyek magok szerepét töltik be, a kérdéseknek ezt a formáját pedig magkérdésnek nevezi (KÁROLY 1963: 173).

A valenciaelmélet szerinti elemzés a szövegmondat egészéről nem tud (nem is szándékozik) képet adni. Leíró kompetenciája a mondategészen belüli szintagmatikus viszonyok jellemzésére terjed ki.

4. Az esetgrammatikáról

4.1. Az esetgrammatika elvei és kategóriái

Az esetgrammatika alapjainak megvetése a mondatok kutatásában CHARLES FILLMORE nevéhez köthető, aki 1968-ban jelentette meg *The Case for Case* című munkáját. Ezt az elméleti megközelítést az tette szükségessé, hogy CHOMSKY tisztán szintaktikai keretek közé szorított generatív standard-elméletének hiányosságai egyre inkább nyilvánvalóvá váltak. ANDOR JÓZSEF egy tanulmányában, amelyben FILLMORE esetgrammatikáját továbbfejlesztő elméleteket mutat be és értékeli, ezt a hiányosságot a következőképp jellemzi: „nem képes arra, hogy leírja a természetes nyelvek univerzális sajátosságait, mivel a modell határain belül az elmélet képviselői a szemantikának csak másodlagos interpretatív funkciót adtak, s így a szintaktikai bázissal rendelkező modell nem alkalmas arra, hogy alkalmazása általános érvényt nyerjen a nyelvtipológiai kutatásokban” (ANDOR 1979: 451).

FILLMORE esetgrammatikájának megjelenése nagy lendületet adott a mondatok leírását célzó irányzatok fejlődésének, nemcsak érdemei, hanem megoldásra váró hiányosságai által is. Ezúttal nem tekintem át a fillmore-i esetgrammatikán alapuló újításokat — ANDOR JÓZSEF *Az esetgrammatika elméletének új útjai* című tanulmányában részletes képet fest D. L. F. NILSEN, W. CHAFE és W.

COOK újításairól (ANDOR 1979) —, hanem egy ANDOR által is kiemelt, a tanulmány születésének idejében talán a legújabbnak számító esetgrammatikára, a STANLEY STAROSTA által megalkotott lexiko-esetgrammatikára támaszkodom. ANDOR véleménye erről az elméletéről az, hogy „ebben látszik a továbblépés lehetősége a korábbi modellekhez képest, amelyek nem voltak képesek megbirkózni azzal a feladattal, hogy a jelentésbeli viszonyokat reprezentáló kategóriák mellett megtalálják azt a formai apparátust, amely ezeket kivetíti az aktuális mondatláncolatok szintaktikai-morfológiai viszonyaira” (ANDOR 1982: 11). Ezzel ANDOR megfogalmazza azt az elvárást is, amelyet a mondatreprezentáció támaszt az esetgrammatikával szemben.

A lexiko-esetgrammatika generatív alapon áll, megkívánja tehát a nyelvi leírás formalizálását, a formalizálás explicitiségét, ezért ezt lehetővé tevő elveket fogalmaz meg és követ. A lexiko-esetgrammatika a generatív grammatikától azonban eltér annyiban, hogy nem alkalmaz transzformációkat, ugyanis nem különböztet meg mély- és felszíni struktúrát, „mivel az összes szintaktikai és nyelvészetileg releváns intenzionális szemantikai viszonyokat egyetlen strukturális leírás specifikálja közvetlenül” (i. h.).

A továbbiakban tekintsük át a lexiko-esetgrammatika legfőbb elveit, valamint azokat az esetkategóriákat, amelyeket a grammatika a mondatok leírásában alkalmaz.

Itt újfent ANDOR megállapításához folyamodom, aki a szóban forgó grammatika eset-meghatározásainak, illetve az ezekhez alapul vett elveknek definitív magyarázatát adja: „A lexiko-esetgrammatikai elmélet eset-meghatározásai nemcsak intuitív vagy extralingvális alapokra épülnek, hanem szoros értelemben vett intralingvális szintaktikai-szemantikai definíciók. [...] Az eset-viszonyok szemantikai azonosítása ebben a grammatikában intenzionális jellegű, azaz minden egyes eset-reláció meghatározásához szemantikai jegyekre van szükség, amelyek az adott eset intenziójának tekinthetők. Ehhez kapcsolódnak a külsőleges szituatív szerepek, amelyek az esetek extenziójaként foghatók fel” (ANDOR 1982: 11–12). Mivel az extenziós kapcsolatok nem feleltethetők meg maradéktalanul az esetek közötti viszonyoknak, két esetviszony extenzióiban átfedések lehetnek. Ez a probléma vezet a lexiko-esetgrammatika egyik fő elvének meghatározásához, amely szerint egy egyszerű mondat keretében bármely esetkategória csak egyszer fordulhat elő.

STAROSTA a következő kilenc esetkategóriát határozza meg: ágens, referens (Benefit), experiens, eszköz (Instrument), lokális (Locus), mód, érintett (Patient), hely (Place), valamint idő (ANDOR 1982: 12, STAROSTA 1978: 471 nyomán). Ezek közül az Érintett a központi kategória, ennek használatához kapcsolódik a lexiko-esetgrammatika másik két fontos elve: „minden egyes mondat megköveteli az Érintett aktáns előfordulását, melyből az következik, hogy az egy aktánssal rendelkező tárgyatlan igék argumentumát az Érintett tölti be. [...]

Ebben a grammatikában az Ágens előfordulása feltételezi az Érintett jelenlétét...¹⁴ (ANDOR 1982: 12).

STAROSTA lexiko-grammatikájának esetkategóriái az alábbiak szerint értelmezendők:

Érintett: a cselekvést vagy állapotot elszenvedő, viselő; amennyiben az állapotot vagy cselekvést tárgyatlan ige fejezi ki, akkor — ahogy fentebb már utaltam erre — az ige argumentuma az Érintett. Az Érintett lehet a mondatban azonosító névszói állítmány is.

Ágens: az ige által kifejezett cselekvés nem közvetlenül érzékelhető okozója, amely nem feltétlenül rendelkezik a [+ szándékos] jeggyel.

Experiens: STAROSTA meghatározását ANDOR nem tartja megfelelően definitívnek. Jelentése leginkább a Referenssel szembeállítva magyarázható meg: ahogy STAROSTA helyet jelölő esetből is kettőt különböztet meg (egy belsőt és egy külsőt), úgy az Experiens ugyanolyan belső relációtartalommal rendelkezik, mint a Lokális (referense és az Érintett által reprezentált összetevő kapcsolatát fejezi ki), a **Referens** pedig a vele ellentétben álló külső eset: a cselekvés célpontjára utal.

Eszköz: az esemény vagy cselekvés közvetlen előidézője, okozója.

Hely: az állapot vagy cselekvés térbeli viszonya.

Lokális: az Érintett helyzete. ANDOR itt utal PLATT elméletének lokatív kategóriáira: PLATT külső lokális kategóriájával STAROSTA Hely esetkategóriáját, belső lokális kategóriájával pedig STAROSTA Lokális esetkategóriáját állítja párhuzamba. PLATT kategóriáit magam is alkalmazom a szövegmondatok reprezentációjában.

Idő: az állapot vagy cselekvés időbeli viszonya.

Mód: STAROSTA nem határozza meg ennek az esetnek a jelentését. (ANDOR utal arra, hogy érdekes módon valamilyen okból más esetgrammatikák sem definiálják a mód esetét.)

ANDOR a lexiko-esetgrammatika még egy fontos elvére hívja fel figyelmünket: a perspektíva kiemelt szerepére. A perspektíva az ige esetkeretének specifikálását jelenti, ami lexikális jegyek révén valósul meg. A nyelvhasználatban ez úgy értendő, hogy egy — ANDOR szavaival — „objektíve azonosan szemlélhető külső szituáció”-ról a beszélők más-más megállapításokat tehetnek, következésképpen más-más esetkerettel rendelkező igék fejezik ki a beszélők állításainak szándékolt jelentéstartalmát (ANDOR 1982: 12–14). STAROSTA az említett jelen-

---

¹⁴ A generatív elmélet és a lexiko-esetgrammatika kategóriái közötti lényeges különbség az, hogy az utóbbi nem vesz tudomást az ágensi alanyú intranszitiv igék osztályáról. Az elmélet esetkategóriái alapján nem látható világosan, hogy ez a keret a cselekvő alanyú tárgyatlan igéket hová sorolja.

ség leírásához a szituációk és a jelentések tipológiájának megalkotását látja szükségesnek, amely már túllép az esetgrammatika keretén.

4.2. A kiválasztott szövegmondat esetgrammatikai elemzése

Az esetgrammatika alapelveinek megfelelően a szövegmondat szerkezetét szervező igék esetkeretét vesszük szemügyre. Mivel egy ige hatóköre ebből a szempontból az igét magában foglaló tagmondat, a három tagmondat külön elemzendő.

Az első tagmondat (*Még nem tudtam, ...*) igei összetevője a *tud*, amely a tagmondatban *nem tudtam* formában szerepel. Egy kifejtett bővítménye van: *még*, amely a [+ Idő] jegyet viseli. Az igehez tartozik még egy [+ Ágens], valamint egy [+ Érintett] jegyű összetevő, amelyek a tagmondatban verbálisan nincsenek kifejtve. Mivel a lexiko-esetgrammatika nem különböztet meg felszíni és mélystruktúrát, a szövegmondatban aktuálisan megjelenő tagmondathoz az alábbi esetrepresentáció rendelhető:

Még nem tudtam...
[+Idő]

A második tagmondat (*mit kezdek majd velük, ...*) igei összetevője a *kezd*, amely *kezdek* formában jelenik meg. Három explicit bővítménye van: a [+ Referens] jegyű *mit*, a [+ Idő] jegyű *majd*, valamint a [+ Érintett] jegyű *velük* összetevő. Ha a verbálisan ki nem fejtett összetevőt is figyelembe vesszük, akkor egy [+ Ágens] jegyet viselő összetevővel is számolnunk kell. Az igenek az itt vázolt esetkeretet tulajdonítva a tagmondathoz az alábbi esetrepresentációt rendelhetjük:

Mit kezdek majd velük
[+ Referens] [+ Idő] [+ Érintett]

A harmadik tagmondat (*merre s mi végett indítok rohamot*) igei összetevője az *indít*, amely *indítok* formában jelenik meg. Három verbálisan kifejtett bővítménye a következő: a *merre* összetevő a [+ Hely] esetjegyet viseli, a vele mellérendelő viszonyban álló *mi végett* összetevő [+ Referens] jegyű, a *rohamot* összetevőhöz pedig [+ Érintett] esetkategória rendelhető. Az igevel kifejezett cselekvés ágensét (amely kifejtett formában [+ Ágens] jegyet kapna) nyelvi elem nem jelöli. A tagmondat összetevőihöz rendelhető esetkategóriákat az alábbi reprezentáció szemlélteti:

merre s mi végett indítok rohamot
[+ Hely] [+ Referens] [+ Érintett]

5. Összegzés

Az elemzett elméletek közül a generatív és a klasszikus grammatika értékelhető olyan megközelítésként, amely mondatstruktúrák komplex leírását tűzheti ki célul. Ezek fő elveiről a fejezet bevezető részében már szóltam, ezért itt csupán a szövegmondatok elemző megközelítésében való felhasználhatóságuk szempontjából teszek néhány megjegyzést.

A generatív nyelvreírás a mondatok belső struktúráját reprezentálja oly módon, hogy természeténél fogva nem veszi figyelembe azokat a szöveggörnyezeti és szituatív tényezőket, amelyek egy szövegmondat felszíni szerkezetét befolyásolják. Ennek ellenére eljárásai és kategóriái jól alkalmazhatók a szövegmondatok megközelítésében is, mivel az összetevők függőségi viszonyain túl lineáris elrendezésüket is elemzi, hiszen ez összefüggésben áll a mondatok felszíni, logikai és fonetikai szerkezetével.

A klasszikus mondat-megközelítés legfontosabb sajátága az előbbihez hasonlóan az, hogy rendszermondatokat elemez, a kontextuális és kotextuális paraméterek teljes figyelmen kívül hagyásával. Ez azt eredményezi, hogy olyan jelenségeket, amelyeknek oka a szöveggörnyezetben, vagy a kommunikációs helyzetben keresendő — mint például összetevők névmással helyettesítése, ellipszise, valamint sok szórendi elrendezés is —, nem tud magyarázni. Mondatfunkciós kategóriái azonban, amelyek ugyanúgy főként jelentéstani motivációjúak, mint az igei funktor argumentumaihoz (bővítményeihez) rendelhető szerepindikátorok, hasznos adalékokat nyújtanak a szövegmondatok összetevőinek szemantikai jellemzésében.

A (rendszer)mondatok belső szerkezeti leírása mind szintaktikai, mind szemantikai függőségi viszonyokon alapul, ez viszont nem merítheti ki egy mondatleíró modell alkalmazhatóságát, hiszen — ahogy az elemzésben láthattuk — vonzatstruktúrák különféle szempontú megközelítésére született elméletek (így a valencia-elmélet és a lexiko-esetgrammatika) is képesek erre. Ezek ellenére a klasszikus leíró grammatika kategóriái hasznosan alkalmazhatók az egyszerű és az összetett szövegmondatok belső szerkezeti viszonyainak leírásában is. A szövegmondatok reprezentációja szempontjából DEME modellje is megközelítőleg így értékelhető, azzal a különbséggel, hogy DEME reprezentációs eljárása a mondatösszetevők lineáris elrendezését is szemléletesen mutatja. Az pedig belátható, hogy ez utóbbi jellegzetesség egy leíró modellnek mindenképpen érdeme, mivel a szövegmondatbeli összetevők lineáris elrendezésének reprezentációja — legyen szó akár egyszerű mondatbeli mondat szintű mondatrészekről, vagy szerkezettagokról, akár összetett mondatbeli tagmondatokról — egy explicitésre törekvő megközelítéssel szemben lényeges elvárás.

A fentebb vizsgált valencia-elméleti, valamint lexiko-esetgrammatikai megközelítések célkitűzéseiknél, kompetenciájuknál fogva nem alkalmasak egy-egy

nyelvi szerkezet explicit leírására. Nagyon fontos szerephez jutnak azonban bármely explicit nyelvi reprezentációra törekvő megközelítés részeként, ahogyan ezt a legtöbb grammatikai elmélet igazolja is. A kétlépcsős szövegmondat-reprezentációban több lépésben is alkalmazom ezeket a mondatok belső struktúrájának leírásában. Alkalmazhatóságukhoz elméleti síkon közelítve, a kétlépcsős szövegmondat-reprezentációban betöltött szerepüket úgy jellemezhetjük, hogy a valencia-elmélet — mivel dominánsan szintaktikai alapú — elsősorban strukturális információkat nyújt, a lexiko-esetgrammatika, amely dominánsan szemantikai alapon áll, a struktúrák szerveződésének szemantikai motivációjához engedi közelebb az elemzőt. Már itt hadd jegyezzem meg — bár később a *Ki-tekintés* fejezetében mélyebben érintem ezt a kérdést —, hogy mivel a kétlépcsős szövegmondat-reprezentációs modell szintaktikai alapokon áll, a kutatások következő szakaszában feltétlenül előtérbe kell állítani a szemantikai reprezentációs sík kidolgozását is.